

Anders Zorn, Uno Stadius och Karl Lärka

Strömningar och tankar inom hembygdsrörelse och folkbildning kring sekelskiftet 1900.

Zornmuséets femtioårsjubileum har fokuserat intresset kring Anders Zorn och hans tid i Mora, en period i historien, då många stora namn fanns med i händelsernas centrum i Dalarna. Det finns anledning att beröra tre av dessa namn, nämligen *Anders Zorn*, *Uno Stadius* och *Karl Lärka*, tre män i samma tid, så olika och likväl med så många gemen-

Barbro Barwing

samma drag. De levde i en minst sagt dynamisk tid, en tid som formligen sjöd av nationalism och fosterlandskärlek, en tid som hyllade hembygden, folkkulturen, handaslöjden och handafliten, detta inte minst som protest mot det industrifabricerade, en tid som underströk vikten av ett sunt levnadssätt, manifesterat genom nykterhetsrörelsen.

Denna tid var de stora eldsjälarnas tid. Uno Stadius kallade sig för övrigt för "tändstickan". Utöver dem som redan nämnts fanns där Arthur Hazelius, Gustaf Ankarcrona och Karl Erik Forsslund, som alla präglade tiden och angav en målinriktning, som kom att bli bestående i bl a Nordiska Muséet och Brunnsviks Folkhögskola men som även gav "ringar på vattnet-effekter" landet över i form av insamlingsverksamhet och hembygdsväckelse. Det var en tid då entusiasterna ledde folket och folket log, åtminstone ganska många.

*Anders Zorn
Foto: Backlund
Tillhör Zornsamlingarna.*

Anders Zorn

Av naturliga skäl mest känd och berömd världen över för sina etsningar och sitt måleri. Men det fanns även en annan sida av Zorn som i detta sammanhang är väl så intressant, nämligen hembygdsvårdaren Anders Zorn.

Anders, Grudd Anders, som han då hette, föddes 1860 i Yvraden i morabyn Utmeland och hans liv kom också att sluta i Mora 1920. Hans far var Leonard Zorn, bryggmästare vid Sinebrychoffs bryggeri i Helsingfors. Han var tysk till ursprunget. Vid ett sverigebesök kom han att träffa en dalkulla i Uppsala och en häftig romans resulterade i en son, Anders.

För Uno Stadius berättade Zorn att han fötts ute i fåhuset, eftersom hans mor just den natten fått avstå sin säng åt en kringresande skräddare från Malung, som sydde pälsar och andra skinnplagg åt folket på gården. Om skolgossen Grudd Anders har det berättats att han visserligen var duktig att läsa och lära men att han helst av allt ritade gubbar och täljde hästar och kor i trä. Modern slet för att få ihop kontanta medel för sonens utbildning, bl a arbetade hon som trädgårdskulla sommartid. Efter folkskoletiden i Mora skickades Anders till Enköping för att fortsätta sina studier. Han skrevs in i skolan iklädd sin mors söndagskjol av svart vadmal, omsydd till byxor, väst och jacka. Han var även upklädd i vitt skjortbröst och stjärkkrage. Skoltiden i Enköping blev dock inte lång. Anders, eller Leonard som han då kallades, hann ”bli blyg för fem flickor”. Kontanterna tröt och Anders fick återvända hem. Han var inte bortkommen utan gick på besök hos de höga kommunalherrarna och erbjöd sig att teckna deras porträtt med kol; att köpa färg var otänkbart. Några av dessa tidiga porträtt finns bevarade. De inbringade Anders 5 kronor styck. På detta och liknande sätt finansierade Zorn sina fortsatta studier, så småningom vid Konstakademien i Stockholm och han skaffade sig ett gott rykte som porträttör. 1885 ingick han äktenskap med Emma Lamm och makarna bosatte sig i Mora på Zorngården.

Karl Linge har sagt om Anders Zorn: ”Han var både målare, etsare och bildhuggare. Han hämtade ämnena för sina målningar från både stugor och salonger. Han målade urmakare från Mora och fina damer i Paris, han gjorde porträtt av miljonärer i USA och av bondkvinnor i

Dalarna”. I detta citat framskymtar mångsidigheten hos denne morason som för all tid kom att ha sitt hjärta i Mora, där han gjorde stora och bestående insatser för hembygdsvård och folkbildning. Till Stadius sade han en gång: ”Det påstås att jag är en stor konstnär och skrivs mycket om mej. Nåja — vad det nu må finnas av värde i mej så har jag fått det av mor”. Detta är sannolikt roten till Zorns känsla för hembygden.

Anders Zorn förblev i mångt och mycket det ursprungliga trogen. Så snart han kunde bytte han sina påtvingade eleganta kläder mot vadmalskläderna och när han själv fick rulla mjukt tunnbröd runt potatis, sill och smörklickar, var han belåten. Han klagade över att man i Stockholm tvingades uppsöka tredje eller fjärde klassens krogar för att få hygglig mat, eftersom de på de fina restaurangerna krånglade bort en så enkel rätt som potatis. ”Sickena fän”, var det indignerade omdömet.

Vad gjorde Zorn för kulturen? Jo, han understödde all folkbildande verksamhet, inte minst förmedlad genom föreläsningsföreningen, han såg till att folk använde sockendräkten och att majstänger restes på nytt.

Zorn i samtal med spelmän vid spelmansstämman på Måståpan i Gesunda 1906. Foto: Gerda Söderlund. Leksands lokalhistoriska arkiv.

Han låg bakom bildandet av ”lekstugan” som återupplivade gamla danser och lekar. Han utlyste också Sveriges första spelmansstämma i Gesunda 1906, som spred intresse för låtar och folkmusik och igångsatte den rikstäckande uppteckningsverksamheten.

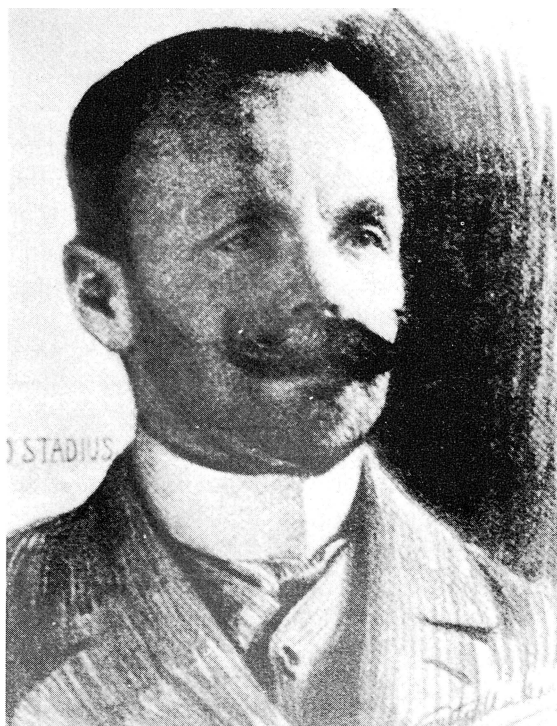
Spelmansmusiken kom åter till heders. Den hade råkat ut för samma avblomstring som många annan kulturyttring, som ansågs fördärlig och syndig. Kanske var fiolen ett speciellt sägenomspunnet instrument såsom näckens attribut, vilket inte gjorde saken bättre. Här ingrep Zorn och lyckades återuppväcka och rädda sådant som han ansåg vara omistligt kulturhistoriskt arvegods. Han återgav svensk folkmusik den värdighet som tillkom den. Zorn var mycket intresserad av vallåtar och hornblåsare. Vallåten hade både ett musikaliskt och kommunikativt värde. Vallkullorna meddelade sig med varandra mellan olika fäbodas och hade olika signaler för olika budskap. En hälsning om en ko som kommit bort, om kaffet som var klart o s v. Vid Gestadstämman blåstes vallåtar på horn och en av domarna var Hugo Alfvén som uttryckte sig berömmande om en ung vallkullas förmåga att locka fram toner som vibrerade och strålade av en genomgripande värme. Men så blåste hon också på ett väldigt tjurhorn.

Anders Zorn var påtagligt påverkad av Arthur Hazelius. Han var en stor samlare av konst och av föremål som anknöt till bygdens historia. Han samlade också en stor mängd äldre byggnader till vad vi kallar Zorns gammalgård, för att därigenom åskådliggöra en morabondes gård under självhushållningens dagar. Gammalgården var så gott som färdigställd vid Zorns bortgång 1920. Han hade vid en intervju 1908 sagt, att han höll på att samla byggnadsmaterial för att bygga sig ett litet stenhus för att där hysa sina anseliga samlingar. Detta lilla stenhus blev Zornmuséet, men det hann Zorn aldrig uppleva, eftersom det inte stod färdigt förrän 1939.

Anders och Emma Zorn var både initiativtagare och inspiratörer för bildandet av Mora hemslöjdens vänner i början av seklet. Utställningar anordnades och Zorn stödde hemslöjdens utveckling både praktiskt och ekonomiskt. Folkhögskoletanken hade diskuterats i Mora redan vid en kommunalstämma 1876. Vem som sådde det första fröet till en folkhögskola i Mora har aldrig blivit klarlagt men säkert är att Anders Zorn var en av initiativtagarna. Rektor Janne Romson och Uno Stadius är andra namn i sammanhanget. 1 nov 1907 invigdes Mora Folkhögskola med

pompa och stå i närvaro av bl a landshövding Holmqvist samt representanter för kommun och landsting. Holmqvist uppmanade eleverna: ”Bliv en karaktär. Skilj på sken och verklighet, det äkta och det oäkta”. Skolan fick namnet Skeriol efter det gamla gårdsnamnet Skeris hol.

Zorn sade en gång följande. ”Jag anser mig ha fyllt en viktigt mission genom att återuppliva de gamla känslöstämningarna i musik, sång, danser, lekar och dräkter”

Uno Stadius efter teckning av Gustaf Ankarcrona.

Uno Stadius

I kretsen av vänner kring Zorn, hade även Stadius en avgörande betydelse för kultursträvan och folkbildning. Han var född i Finland och föräldrarna var statsrådet Alfred Stadius och Julia Tavaststierna. Han studerade pedagogik, psykologi och socialvetenskap i Helsingfors, Uppsala och Leipzig och fick sedan anställning vid en tidning i Helsingfors år 1900. Han gick mer eller mindre i frivillig landsflykt, då hans åsikter var alltför radikala för den ryska bobrikovregimen. Efter några års kringresande i Sverige bosatte han sig i Mora 1905 och startade på Sollerön den första ambulerande folkhögskolekursen i Siljansbygden (se foto i Sool-Öen 1981 och 1986.) Kursen pågick mellan 9 oktober och 5 november 1905. Därmed ville han markera behovet av en fast folkhögskola i denna del av landskapet.

Uno Stadius kom att sammanträffa med Gustaf Ankarcrona och Karl Erik Forsslund och tillsammans planerade och grundlade dessa tre Brunnsviks folkhögskola, invigd 5 november 1906 — nästan på dagen ett år före Mora. Det var Uno Stadius som inspirerade Zorn att donera 20 000 kronor till grundplåt för uppförande av Mora folkhögskola. Stadius var av allt att döma en man med visioner och friska idéer och med både kraft och mod att genomföra och stå för dem. Men tiden var förvisso inte lätt för en person med alltför djärva idéer. I dag verkar det vara helt ofattbart att en så harmlös handling som att låta ungdomarna i folkhögskolekursen dansa ringlekar som rekreation på rasterna, kunde framkalla stark kritik mot Stadius. Han ansågs härigenom ha utövat ett demoraliserande inflytande på eleverna och ha fört dem på villovägar. Kritiken riktades från kyrkligt håll och drabbade i ett slag även Stadius undervisning över huvud taget. Han blev persona non grata. Ett exempel på samma negativa synsätt finns även från Dalarnas fjärde ungdomsmöte i Mora under midsommarhelgen 1906 (Sool-Öen 1986)

Mellan 1906—1907 var Uno Stadius rektor på Brunnsviks folkhögskola och undervisade bl a i så vitt skilda ämnen som kulturhistoria, nationalekonomi, nykterhetskunskap och matematik. Även sång naturligtvis. Efter dagens lektioner hölls alltid på kvällstid något kulturprogram eller sammankomst i någon av de loger som fanns för olika ämnen. Livslust, vetgirighet och livsglädje karakteriserade både lärare och elever. Uno Stadius skrev 1936 på uppmaning av flera av sina samtida kollegor

och vänner ner sina minnen under titeln ”Kampår och brytningstider i svenskt kulturliv”. Tyvärr hann han aldrig se sin skrift i färdigt skick, då han avled strax efter det att han lämnat ifrån sig manuskriptet. Av denna skrift framgår att Stadius hade ett ganska strävsamt liv dels genom att han i mångt och mycket var en radikal person och i många stycken obekvämt och dels för att han redan från början fått ett missvisande rykte. Kyrkans inställning har ju redan berörts, men det fanns även andra bevis på den trångsynthet som måste ha varit förfärande utbredd.

Folkhögskolan i Brunnsvik hade en del motståndare som undrade vilket syfte skolan hade och grundarna Ankarcrona, Stadius och Forsslund betraktades med en viss skepsis, men ansågs dock som sociala reformatorer på var sitt område. Det gavs både ris och ros redan innan skolan hade öppnats. Ambitionsnivån för undervisningen var hög. Eleverna gavs möjlighet till utbildning i kultur, natur, samhällsskick och näringar: jordbruk, trädgårdsskötsel, hantverk, slöjd, samt kroppens vård, nykterhet och mycket annat. ”Att av en stundom tanklös och trög ungdom skapa tänkande och driftiga unga män och kvinnor är en av de vackraste sidorna av folkhögskolans idéella mål”, sade Stadius bland annat vid inledningsanförandet vid skolans invigning. Men han skulle inte få så lätt att förverkliga sina förhoppningar. När skolan ansökte hos regeringen om statsanslag, lämnade ett femtontal politiker från Ludvika in en skrivelse, där de föreslog att ansökan skulle avslås. Lärarna var suspekta då de dels var fackföreningsanslutna, därtill alltför socialistiska men dels för att skolans rektor var *rysk* undersåte! Ett cirkulär utgick till länsstyrelserna med uppmaning att hålla noggrann uppsikt över och eventuellt låta häkta ryska revolutionärer som rest över till Sverige... Man beskärnade sig dessutom över hur skolans fosterländska idé och grundton så helt kunnat negligeras. När denna lögn gjordes till sanning i en flammade appell i riksdagen, protesterade Stadius och omtalade att han var av finsk släkt, vilket dock inte gjorde honom mindre farlig i nationens ögon.

Det gick så långt i förtal och lögnaktiga beskyllningar, att Forsslund fann för gott att be Stadius begära avsked från sin rektorstjänst. Så skedde. Efter några år ytterligare i Sverige återvände Stadius till Finland och blev rektor för en ny folkhögskola i Åboland. Han fick naturligtvis inte heller det svenska medborgarskap som han under flera år sökte.

*Karl Lärka efter teckning
av David Tägtström.*

Karl Lärka

Om honom har sagts och det kan gälla även för Stadius:
”Att vara före sin tid kan ha sina sidor,
att gå sina egna vägar där ingen gått förr är jobbigt,
men det värsta är att ingen förstår varför man går dessa obanade
stigar som man själv anser vara de rätta,
ensamhet och löje följer ofta en sådan människa,
tills den dagen då massan förstår vad man sysslar med”.

FK 1/7 1980

Karl Lärka kom redan tidigt i beröring med Uno Stadius genom att han redan som trettonåring deltog i den första folkhögskolekursen på Sollerön 1905. Eftersom Stadius var så fattig, fick han bo i Lärkagården mot att han undervisade gossen Lärka. Då Stadius vandrade runt på ön bl a efter dalmålningar, fick Lärka tjänstgöra som ciceron. Det var också Uno Stadius som fick Karl att tidigt inse den stora betydelsen av att uppteckna folkminnena i hembygden, något som praktiskt taget skulle komma att sysselsätta Karl Lärka av och till under hela hans livstid. Tillvaron blev dock inte så komplikationsfri som den unge eleven tänkt sig, uppfylld som han var av Stadius tankar och undervisning och med glad förväntan inför framtiden. Fadern dog och den unge sonen fick axla en del av försörjningsbördan och låta bildningshungern ligga på is. För att inte bli helt nedbruten, kanske inte lika mycket fysiskt som mentalt, började han skriva ner sina reflexioner. Enligt egen vokabulär kladdade han ner sina tankar och kallade sitt ungdomliga verk för *En själs historia*. Ordet var viktigt som instrument för Karl Lärka men bilden kom kanske att bli än viktigare.

1915 och 1917 deltog Karl i folkhögskolekurser på Brunnsvik, som sedan 1912 förestods av Torsten Fogelqvist. Skolan var fortfarande känd för sin radikalism och sin kulturella, frisinna och icke doktrinära miljö. Karl hade ju redan under kursen på Sollerön upplevt en befrielse från patriarkaliskt tänkande, frireligiöst bigotteri och allmän intolerans och tiden på Brunnsvik snarast förstärkte dessa attityder. Där grundlades också vänskapen med Dan Andersson, som blev av omätlig betydelse för Karl. På Brunnsvik köpte sig Karl en kamera av fabrikat Agfa som bara levererade bra bilder i starkt solljus. Karl började experimentera med att få fram ett blixtpulver. Tyvärr var dock rökutvecklingen kraftig och blandningen elfdarlig, varför folk var livrädda för att låta fotografera sig. Men skam den som ger sig. Johan Öhman gick samtidigt som Karl Lärka på Brunnsvik och han var skicklig inom fotokemin och de lyckades få fram en blyxt som inte åstadkom rökutveckling. Kamraterna fotograferades och fick köpa sina konterfejer. De båda ynglingarna kunde därmed betala sina maträkningar.

Efter återkomsten från andra kursomgången fick Karl Lärka återvända till det slitsamma skogsarbetet, inte bara för förtjänsten utan även för att han hånades för att bara gå omkring och driva med kameran och inte utföra ett hederligt arbete, vilket ansågs lika med t ex skogsarbete. Men

Karl gav inte upp sin målsättning utan fortsatte med ”tokskapet”, så mycket som tid och arbete tillät. Inte förrän på 1970-talet inträdde plötsligt en rejäl omsvängning i attityderna till hans då nästan livslånga verk och cirka 3000 glasplåtar med för eftervärlden ovärderliga motiv. ”Är man tillräckligt tokig och gör det man anser vara rätt, kan man få medalj” sade Karl när han fick Vitterhetsakademiens medalj på 1970-talet. Anders Zorn hade mycket tidigt insett det värdefulla i Karl Lärkas bilddokumentation av bygden och folklivet och hade lovat honom ekonomiskt stöd för att han skulle kunna fortsätta att fotografera. När Zorn dog visade dessvärre Emma Zorn inget som helst intresse för detta utan rådde honom att hålla sig till arbetet i skogen och på åkern i stället.

Karl Lärka hade tidigt kommit i kontakt med Anders Zorn, inte minst genom att han arbetade med uppbyggnaden av Zorns gammelgård under 1916. Båda dessa kulturarbetare hade samma inställning till värdet av de gamla timmerbyggnaderna med vörnadsvärd historia i knutskallar och sidengrå yta. Ett citat av Dan Andersson, ett memento för alla tider kan vara lämpligt i sammanhanget:

”Det är sådana omedvetna arkitektoniska smycken som slag i slag förstörs av idiotiska nybyggnader utan att någon allvarligt menande människa lyckas förhindra det”:

D.A. 1920

Karl Lärkas grundinställning beträffande vikten av att i skrift och bild dokumentera hembygden i alla dess kulturschatteringar underblåstes givetvis också genom umgänget med Karl Erik Forsslund och Gustaf Ankarcrona samt genom Anders Zorn och dennes reaktivering av bygdekulturella särarter. Avsikten med denna snabbelysning av dessa kulturpersonligheter har varit att påvisa något av vad som rörde sig i den tid som var deras och att fokusera de strömningar, som de var och en på sitt sätt bidrog till att leda i samma riktning.

Det är med stor kulturglädje som vi minnas dessa tre: Anders Zorn, Uno Stadius och Karl Lärka.

Barbro Barwing

Tal vid Samfundet Karl Lärkas vänners
årsmöte vid Lärkas stuga på Sollerön
den 23 juli 1989.